

Милоднинг IX—XI асрлари Марказий Осиёда илм-фан юксак тараккий этган ва буюк алломалар даври эди. Ўша даврнинг кенг билимли, пешкадам олимларидан бири Абу Абдуллох ал-Хоразмий бўлган.

Бу олим хакида сакланиб қолган маълумотлар жуда кам. Олимнинг тўлик исми Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмийдир. Унинг ёшлиги Хоразмнинг Хива, Замахшар ва киёт шаҳарларида ўтган. Бу шаҳарларда у вояга етган, яшаган, таълим олган. Олим Хуросонда ҳам яшаган. Унинг машхурлиги вазир Абул Хасан ал-Утбий хузурида котиб бўлиб хизмат қилган даврида чўккисига чиккан. Шу вазифаси туфайли у «ал-китоб ал-Хоразмий» номи билан ҳам танилган. Уз хизмат вазифалари юзасидан Бухорога тез-тез бориб турган ва кўпгина алломалар билан ҳамсухбат бўлган. Айни вақтда илмга чанкок олим хизмат асносида амирнинг бой кутубхонасидан фойдаланиш ҳукукини кўлга киритган. Абу Абдуллох ал-Хоразмий 997 йидда вафот этган.

Олимнинг дунёкараши ўша даврда кенг тарқалган қадимги юнон фалсафаси ва маданияти, Шарк намояндалари Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Қиндий, Абу Наср ал-Форобий ҳамда Абу Бакр ар-Розий таъсири остида шаклланди.

Абу Абдуллох ал-Хоразмийнинг бизгача етиб келган, кўпчилик асарлари сингари ўша даврнинг илм тили — араб тилида битилган, ягона маълум асари — «Мафотих ал-улум» («Илмлар қалитлари»)дир. «Мафотих ал-улум»нинг кўлёзма нусхалари жуда кўп эмас. Яқин-яқингача унинг тўрт нусхаси бор деб ҳисобланиб келинар эди. Ана шу тўрт нусхадан учтаси Буюк Британия музейида 7528, 23429 ва 2524 рақамлари ҳамда Берлин кутубхонасида 1051 рақами остида сакланади. Амриколик олим К. Босворт асримизнинг 60-йилларида ушбу асарнинг яна олти нусхасини Туркия кутубхоналарида борлигини аниқлади. Барча олти нусха Истамбул шаҳридаги кутубхоналардадир.

Абу Абдуллох ал-Хоразмийнинг бу асари Ўрта асарлардаги фанлар ривожланиши тарихига оид қамқаб манба сифатида кўпгина олимларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этди. Биринчи бўлиб бу манбани ўрганган ва 1895 йилда нашр қилган олим — голландиялик шарқшунос Ван Флотендир. Шунингдек, И. Ю. Крачковский, В. В. Бартольд, К. Брокельман, Э. Видеман, Г. Сартон, М. М. Хайруллаев, У. И. Каримов, Г. П. Матвиевская, Х. Хасанов, А. Шариповлар ҳам асарнинг турли томонларини тадқиқ қилганлар.

«Мафотих ал-улум» ўзига хос қомусий асар бўлиб, ўша даврдаги деярли ҳамма асосий фан соҳаларини ўз ичига қамраб олган. Муаллиф Ўрта асарлардаги ҳар бир илм мазмунини шарҳлаш йўли орқали тушунтириб беради.

Олим илмларни иккига бўлиб, уларга «араб — шаръий» ва «араб бўлмаган»ларга ажратади. Бу ҳол олим ўз даврининг намояндалари сингари илмлар таснифида уларни икки қисмга бўлиш аъъанасига содиқ қолганлигини кўрсатади.

Унинг биринчи аъъанавий «араб» илмлари қисми ўн бир бобдан иборат фикх, етти бобдан иборат қалом, ўн икки бобдан иборат грамматика (сарф ва нахв), саккиз бобдан иборат иш юргизиш, беш бобдан иборат шеър ва аруз ҳамда тўққиз бобдан иборат тарихдан ташкил топқандир. Иккинчи қисмига эса «араб бўлмаган» қуйидаги илмлар киритилган: улар — уч бобдан иборат фалсафа, тўққиз бобдан иборат мантиқ, саккиз бобдан иборат тиб, беш бобдан иборат арифметика, тўрт бобдан иборат хандаса, шунингдек, тўрт бобдан иборат илм ан-нужум, уч бобдан иборат мусика, икки бобдан

иборат механика ва уч бобдан иборат кимёдир.

Шундай килиб, асар икки қисмдан иборат бўлиб, унда ўн беш илм тўксон уч бобда баён этилган.

Абу Абдуллох ал-Хоразмий илмлар таснифининг шакли куйидагича:

I. Шариат ва у билан боғлиқ «араб» илмлари:

1. Фикх, яъни мусулмон ҳуқуқшунослиги.
2. Қалом, яъни дин асослари.
3. Грамматика.
4. Иш юргизиш.
5. Шеърят ва аруз.
6. Тарих.

II. «Араб бўлмаган» илмлар (юнон ва бошқа халқлар):

1. Назарий фалсафа:

- а) табиий илмлар — тиббиёт (тиб, самовий ходисалар — метеорология, минералогия, алхимия, механика) — куйи;
- б) риёзиёт илмлари (арифметика, хандаса, илм ан-нужум, мусика) — ўртанчи;
- в) илохий, яъни метафизика — олий илм;
- г) мантик.

2. Амалий фалсафа:

- а) ахлоқ — этика (одамни бошқариш);
- б) уйшунослик (уйни бошқариш);
- в) сиёсат (шахарни, мамлакатни бошқариш).

«Мафотих ал-улум»да илмлар таснифи ҳар бир фаннинг предметини аниқлаш ҳамда уларнинг асосий атамаларини қиска ва аниқ баён этиш билан биргаликда олиб борилади. Бу ерда, биз зикр этганимиздек, Абу Абдуллох ал-Хоразмий уз таснифида ўша давр анъанаси, яъни илмларни иккига бўлишни қўллаб-қувватлаб, шаръий ва фалсафий илмларга ажратади.

АНЪАНАВИЙ «АРАБ» ИЛМЛАРИ. Шу илмлардан бири, фикхда муаллиф ислом қонуншунослигининг асоси бўлган ва ислом ҳуқуқи посбонининг доимий дастури қуръон, пайгамбар сўзлари, ҳикматли гаплари ва ҳаётларини ақс эттирувчи Суннат, Ҳадис ва унинг хиллари; Ижмоъ — ислом жамоасининг яқдиллик билан тан олган қарори; шариат қонун-қоидаларига амал қилишни, яъни таҳорат қилиш, намоз ўқиш, азон айтиш, рўза тутиш, закот тўлаш устида тўхтаб ўтади.

Иккинчи бўлим қаломда ўша даврда Яқин ва Ўрта Шарқда мавжуд бўлган кўпгина мазҳаблар ҳақида маълумотлар берилган. Ҳусусан бу мазҳабларнинг еттига бўлиб баён этилиши, айниқса, муътазиллийлар ҳақидаги муқаммал тафсилотлар муҳим аҳамиятга эгадир. Шу билан бирга грек-христиан мазҳаблари, исломгача бўлган даврдаги Эрон ва Ямандаги диний эътиқодлар, Хиндистонда тарқалган баъзи дуалистик мазҳаблар ва оқимлар ҳамда зардуштийлик баён этилади. Бу маълумотлар Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёдаги халқларнинг динлари тарихини ўрганишда гоят катта аҳамиятга эгадир.

Араб адабий тили грамматикаси, унинг қонун-қоидалари грамматика бўлимида баён этилган. Айни пайтда муаллиф араб шеърятини ва унинг таркибий қисмларидан бўлган аруз устида ҳам муфассал тўхталиб ўтган.

Иш юргизиш бўлими давлат девони, солиқ турлари ва олиниши, солиқ йигувчиларнинг вазифалари, аскарлар рўйхати, уларнинг қийим-кечаги ва тўланадиган маошлари,

ирригация шахобчачарида фойдаланиладиган атамалар, канал хиллари, сув ускуналари, икки дарё (Сирдарё ва Амударё.— Р. Б.) оралигидаги сугориш тизимлари хакидаги маълумотларни ёритиб бериши билан муҳимдир.

Асарнинг тарих бўлимида афсонавий подшоҳлардан бошлаб, тартиб билан турли давр ва мамлакатлар маликлари, Умавийлар ва Аббосийлар халифалиги, исломгача бўлган даврдаги Яман тарихи, Рум ва Юнон тарихи хакида му.фассал маълумотлар келтирилган. Ўрта асрларда одамлар жамоасини табакаларга бўлиниши ҳам шу бўлим-да зикр этилади.

АНЪАНАВИЙ БЎЛМАГАН - «АРАБ БЎЛМАГАН» ИЛМЛАР. Бу илмлар каторида биринчи бўлиб фалсафа кайд этилиб, унда ушбу илм атамаларининг шархи билан бир каторда илмлар таснифи масаласи ёритилган.

Арастунинг мантикка оид китоблари шархи Хоразмий асарининг мантик бўлимида ўз аксини топди. Унда муаллиф Якин ва Ўрта Шарк ҳамда Марказий Осиёдаги ушбу илм хакидаги маълумотлар, олдинга сурилган ажойиб гоёлардан фойдаланиб, уларни янада бойитди.

Асарнинг табиий илмларга оид бўлимлари Ўрта аср Шаркида илмий юксалиш даражасини ўрганиш нуктаи назаридан нихоятда маълумотларга бойдир. Тибга оид бўлимда касалликлар, содда ва мураккаб дорилар хакидаги маълумотлар келтирилган. Ушбу бўлимда ўша давр табобатида маълум бўлган ва кенг тарқалган мижоз ҳамда контомири урушига қараб касалликни аниқлаш тўғрисидаги нодир тавсифлар берилган. Кимё бўлимида ҳам Хоразмий Ўрта аср Шаркидаги кимёвий билимлар хакида нихоятда қимматли маълумотларни келтирадигани, улар Шарқда табиий фанлар ривожини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Риёзиёт бўлимида Урта аср Шаркидаги математик илмлар ҳолати баён этилади. Ал-Хоразмий математик тушунчани ақлнинг ихтиёрий ижоди эмас, балки объектив оламнинг маълум томонлари, предметлар муносабатларининг инъикоси деб талқин этади.

Масалан, муаллиф Форобий гоёларини давом эттириб. арифметикани иккига: назарий ва амалийга ажратади. У куб сонлар билан бир каторда шаклий сонларни кўриб чиқиш билан назарий арифметиканинг баъзи бир томонларини бойитди. Хандаса ҳам назарий ва амалий қисмларга бўлинади, бу эса ўша даврда унинг бошқа риёзиёт илмлари каби юқори даражада ривожланганлигидан далолат беради. Астрономия бўлимида унинг вазифаси билан бирга тарихига оид масалалар ҳам кўриб ўтилади.

Хоразмий ўз таснифида мусикани риёзиёт илмларига қўшади ва унда мусикавий асбоблар, товушларнинг ўзаро муносабати, тартиби, сози(лад) тавсифланади ва охирида ритм хакидаги таълимот кўриб чиқилади.

Механика бўлимида, оғир юқларни ва далаларни сугориш мақсадида ишлатиладиган қурилмалар, яъни содда машиналар, уларнинг тузилиши ва вазифалари устида тўхтаб ўтилади, Хоразмий дунёвий илмлар устида тўхтаганда, уларнинг амалий аҳамиятини очиб беришга ҳаракат қилади.

Умуман, асарда Абу Абдуллох ал-Хоразмий ўз даври табиий ва риёзиёт илмларини яхши билганлиги, уларни назарий фалсафага киритиш билан, бир томондан, уларнинг аҳамиятини ошириш ва таъкидлаш, иккинчи томондан, фалсафани бойитишга интиланлиги ўз ифодасини топган. Ал-Хоразмийнинг «Мафотих ал-улум» асари Ўрта аср маданияти ва маънавиятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

